

Міністерство освіти та науки України
Житомирський Державний Університет

Курсова робота
з психодіагностики на тему
**Порівняльне дослідження особистісних рис
дівчаток-підлітків із неповних сімей
(вихователь-мати; вихователь-батько)**

студентки
54 групи
заочної форми навчання
соціально-психологічного факультету
спеціальності
«Практична психологія. Соціальна педагогіка»

Рибакової Юлії Євгеніївни

науковий керівник

асистент Шаюк Алла Василівна

Житомир 2009

Зміст

Вступ	3
Розділ I. Теорії рис особистості підлітка	6
1.1. Поняття особистості у психології	6
1.2. Теорії рис особистості у психології	9
1.2.1. Загальні ідеї теорії рис особистості	9
1.2.2. Диспозиційна теорія особистості Г. Олпорта	10
1.2.3. Факторна теорія рис особистості Р.Б. Кеттелла	12
1.2.4. Факторна теорія особистості Г.Ю. Айзенка	15
1.3. Вікові особливості структури рис особистості підлітка	16
Розділ II. Психологічні особливості підлітків із неповних сімей	19
2.1. Неповна сім'я як особливий тип сім'ї	19
2.2. Особистість підлітка із неповної сім'ї та її гендерні особливості ...	21
Розділ III. Дослідження рис особистості дівчаток-підлітків	25
3.1. Підходи до діагностики рис особистості	25
3.2. Методики дослідження рис особистості	26
3.2.1. Загальний огляд методик дослідження рис особистості	26
3.2.2. Опитувальник Г.Ю. Айзенка JEPİ	27
3.2.3. Опитувальник Р.Б. Кеттелла 16PF	28
3.3. Опис організація дослідження особистісних рис дівчаток-підлітків та його результати	29
3.4. Порівняння особистісних рис дівчаток підлітків із неповних сімей (вихователь-мати та вихователь-батько)	31
Висновки	34
Список використаних джерел	35

Вступ

Актуальність дослідження. В останні роки кількість неповних сімей, тобто таких, де є лише один з батьків*, збільшується. До таких сімей відносяться сім'ї з матерями-одиначками; сім'ї, у яких помер один з батьків; у яких один з батьків позбавлений батьківських прав; сім'ї, де один з розлучених батьків не бере участі у вихованні дітей. З'явився відносно новий тип неповної сім'ї – сім'я, де один з батьків тривалий час знаходиться поза сім'єю (наприклад, за кордоном). Соціальні педагоги шкіл засвідчують, що у неповних сім'ях виховується до чверті всіх школярів. Проблема неповних сімей стала настільки актуальною, що 2008 рік був об'явлений роком національного усиновлення.

У психології існують деякі дослідження, які присвячені особливостям особистості дітей із неповних сімей. Частіше за все подібні дослідження порівнюють особистісні риси дітей із неповних і повних сімей або дітей із різних неповних сімей (наприклад, дітей з сімей з розлученими батьками та дітей з сімей, де один з батьків помер). Досліджень, де порівнюються риси особистості дітей залежно від того, хто їх виховує – батько чи мати – практично відсутні. Між тим, можна обґрунтовано припустити, що є різниця у особистісних рисах дівчат-підлітків, які виховуються лише матір'ю або лише батьком.

Об'єктом дослідження даної роботи є особистісні риси дівчаток-підлітків, які виховуються у неповних сім'ях.

* В контексті даної роботи поняття «неповна сім'я» використовується в іншому значенні, ніж в офіційних документах.

Предметом дослідження є порівняння рис особистості дівчаток-підлітків, які виховуються лише матір'ю або лише батьком.

Мета, яку ставить перед собою автор даної роботи:

- зробити теоретичний аналіз проблеми особистості підлітків із неповних сімей;
- проаналізувати методики діагностики рис особистості;
- зробити порівняльне дослідження рис особистості дівчаток-підлітків, які виховуються лише матір'ю або лише батьком.

У роботі буде перевірена наступна **гіпотеза** – існує різниця у структурі рис особистості дівчаток-підлітків залежно від того, хто є їх вихователем – мати чи батько.

Автор ставить перед собою наступні **завдання**:

- проаналізувати наукову літературу, присвячену питанням рис особистості підлітка та особливостям виховання у неповних сім'ях;
- дібрати методики дослідження рис особистості підлітків;
- використавши методи математичної статистики, виявити різницю між структурою рис особистості дівчаток-підлітків, які виховуються лише матір'ю або лише батьком.

У роботі використовувався такий **метод збору інформації**, як метод тестування (опитувальник 16PF Р.Б. Кеттелла (варіант НSPQ), опитувальник JEPІ Г.Ю. Айзенка), **статистичний метод обробки інформації** (визначення t-критерію Стюдента) та **метод аналізу профілю особистості**.

Вибірка складалась із 12 дівчаток-підлітків, яких виховує тільки мати та 12 дівчаток-підлітків, яких виховує тільки батько.

Надійність отриманих результатів забезпечується застосуванням відомих перевірених методик, використанням методів математичної статистики. Репрезентативність вибірки може бути поставлена під сумнів

через те, що кількість дівчаток-підлітків, які виховуються лише батьком, є невеликою.

Новим у даній роботі є те, що досліджується різниця у структурі рис особистості дівчаток підлітків залежно від того, хто є їх вихователем – батько чи мати.

Розділ I. Теорії рис особистості підлітка

1.1. Поняття особистості у психології

Поняття «особистість» – одне із найуживаніших у психології. Психологія особистості (персонологія) – окрема галузь психологічної науки. Одночасно з цим поняття «особистість» є одним із найбільш дискусійних. Кількість лише загальноновизнаних теорій особистості сягає декількох десятків, кількість визначень ще більша. Г. Олпорт* (США) ще у 1937 р. описав та класифікував більше 50 визначень поняття «особистість» і дійшов висновку, що синтезом всіх визначень може стати фраза «Людина – це об’єктивна реальність» [30, 273]. За 70 з лишнім років ситуація лише ускладнилась.

У вітчизняній психології поняття «особистість» розглядалося у зв’язці «індивід – індивідуальність – особистість».

Індивід – це людина як представник людського роду [28, 7]. Індивідуальність – неповторна своєрідність фізичних і психічних особливостей (фізична конституція, тип нервової системи, характер, темперамент, потреби, здібності тощо) [28, 7]. Особистість – людина як член певного суспільства, як суб’єкт людських відносин і свідомої діяльності [28, 8]. Особистість є сукупність не всіх індивідуальних особливостей людини, а лише тих, які визначають його як члена суспільства, як громадянина, як свідомого трудівника, діяча [28, 8].

* Прізвище «Allport» у різних російсько- та українськомовних джерелах пишеться то як «Олпорт» (наприклад, [30]), то як «Оллпорт» (наприклад, [29]). Ми будемо дотримуватися першого варіанту.

За Р.С. Немовим (Росія) «особистість – це людина, взята у системі таких її психологічних характеристик, які соціально обумовлені, проявляються у суспільних за природою зв'язках і відносинах, є стійкими, визначають моральні вчинки людини, ті, що мають суттєве значення для неї самої і оточуючих». [13, 336]

Словник Б. Мещерякова та В. Зінченка [12, ст. «Личность»] дає наступне визначення: «Особистість (англ. *personality*; від лат. *persona* – маска актора; роль, положення; обличчя, особа). У суспільних науках особистість розглядається як особлива якість людини, що набувається нею в соціокультурному середовищі в процесі спільної діяльності і спілкування. У гуманістичних філософських і психологічних концепціях особистість – це людина як цінність, ради якої здійснюється розвиток суспільства».

Л.В. Долинська (Україна) вважає особистість однією із 7 іпостасей людини наряду із індивідом, організмом, індивідуальністю, «Я», роллю та фізичним тілом. За Долинською «особистістю є соціалізований індивід, котрий утілює найсуттєвіші соціально значущі властивості» [7, 291].

В.А. Мельников (Україна) дає два визначення особистості: «організоване і організуюче ціле (структура) відносно постійних властивостей (рис), які динамічно розвиваються із вроджених задатків індивіда у взаємодії з життєвим середовищем» та «системна соціальна якість, набута індивідом у предметній діяльності і спілкуванні і яка характеризує рівень і якість представленості суспільних відносин у індивіді» [17, 107].

С.Ю. Головін (Білорусь) визначає особистість як «феномен суспільного розвитку, конкретна жива людина, що володіє свідомістю і самосвідомістю... Особистість – динамічна функціональна, така, що саморегулюється система

властивостей, що безперервно взаємодіють між собою, відносин і дій, що складаються в процесі онтогенезу людини» [6, Ст. «Личность»].

Таким чином, у вітчизняній психології особистість розглядається як певний рівень розвитку людини. Тобто не кожна людина є особистістю.

Відомий персоніолог С. Мадді (США) дає таке визначення: «Особистість – це конкретна сукупність характеристик і прагнень, що обумовлюють ті загальні і індивідуальні особливості поведінкових проявів (думок, відчуттів і дій), стійкі у часі і можуть або ж не можуть бути пояснені тільки через аналіз соціальних і біологічних чинників, що впливають на актуальну ситуацію функціонування людини» [10, 43].

Л. Х'єлл та Д. Зіглер, автори авторитетного американського підручника з теорії особистості не дають чіткого визначення особистості, але виділяють 4 положення, які містяться у більшості теоретичних визначень особистості:

1. Підкреслення значення індивідуальності або індивідуальних відмінностей. Особистість – особливі якості, завдяки яким дана людина відрізняється від всіх інших людей.

2. Представлення особистості у вигляді деякої гіпотетично структури або організації. Поведінка розглядається як організована або інтегрована особистістю. Особистість – абстракція, яка базується на висновках щодо поведінки, яка спостерігається.

3. Підкреслення важливості розгляду особистості у співвідношенні із життєвою історією індивідуума або перспективами розвитку. Особистість – суб'єкт впливу зовнішніх та внутрішніх факторів.

4. Представленість особистості тими характеристиками, які відповідають за стійкі форми поведінки. Особистість як така відносно незмінна і постійна в часі і ситуаціях, що змінюються [30, 24].

Вони відмічають, що «визначення особистості залежать від теоретичної орієнтації даного автора» [30, 24].

Автори іншого авторитетного підручника К. С. Холл та Г. Ліндсей взагалі відмовляються дати хоча б яке-небудь визначення особистості, заявляючи, що «ми переконані, що ніяке сутнісне визначення особистості ні на якому рівні спільності не застосовно» і «особистість визначається на основі окремих емпіричних уявлень, які виступають як частини теорії особистості, що використовується спостережником» [29, 24].

Таким чином, для того, щоб визначити об'єкт даної роботи, необхідно буде звернутися до конкретних психологічних теорій, на основі яких базується наше дослідження, а саме – до теорій рис особистості.

1.2. Теорії рис особистості у психології

1.2.1. Загальні ідеї теорії рис особистості

У психології існує велика кількість конкуруючих теорій особистості. Досить умовно виділяють декілька напрямків у персонології: психодинамічний напрям (З. Фрейд, А. Адлер, К.Г. Юнг, Е. Фромм, К. Хорні тощо), гуманістичний (А. Маслоу, К.Р. Роджерс тощо), біхевіористичний (Дж.Б. Уотсон, Б.Ф. Скіннер, А.Бандура), когнітивістський (А. Елліс, Дж. Келлі тощо), діяльнісний (О.М. Леонт'єв, Л.І. Божович тощо). Серед цих напрямків є і напрям, який називають теоріями особистісних рис або диспозиційними теоріями.

Теорії рис особистості представлені концепціями Г. Олпорта, Дж.П. Гілфорда (обидва – США), Р.Б. Кеттелла, Г.Ю. Айзенка, Р. Мейлі (всі – Великобританія), В.А. Ядова (СРСР – Росія). Відносно недавно з'явилася теорія «Великої п'ятірки» В. Нормана та його колег.

В основі диспозиційного напрямку лежать дві ідеї:

1. Люди мають широкий набір схильностей реагувати певним чином в різних ситуаціях (тобто рис особистості). Вони демонструють певну постійність в своїх вчинках, думках і емоціях, незалежно від перебігу часу, подій, досвіду. Суть особистості визначається тими схильностями, які люди проносять крізь усе життя, які належать їм і невід'ємні від них.

2. Немає двох людей, в точності схожих один на одного [30, 270].

Незважаючи на спільність основних ідей, конкретні теорії рис особистості значно відрізняються одна від одної.

Нижче будуть розглянуті найбільш розроблені і авторитетні теорії рис особистості, а саме – диспозиційна теорія Г. Олпорта, факторна теорія Г.Ю. Айзенка, та факторна теорія рис особистості Р.Б. Кеттелла.

Праць в руслі відносно новітньої теорії «Великої п'ятірки» В. Нормана та його колег на українській або російській мові ще недостатньо. Теорії Р. Мейлі та Дж.П. Гілфорда не так докладно розроблені і не мають великого авторитету. Диспозиційна теорія особистості В.А. Ядова має яскраво виражений соціологічний характер.

1.2.2. Диспозиційна теорія особистості Г. Олпорта

Олпорт неодноразово робив спробу дати дефініцію особистості. У останньому варіанті він визначив особистість як «динамічну організацію психофізичних систем усередині індивідуума, що визначає його унікальну поведінку і мислення». [30, 237]

Основною одиницею аналізу Олпорт вважає рису – «нейропсихічну структуру, здатну перетворювати множину функціонально еквівалентних стимулів, а також стимулювати та направляти еквівалентні (значною мірою стійкі) форми адаптивної та експресивної поведінки». [30, 274] Або простіше,

риса – це схильність поводити себе схожим чином в широкому діапазоні ситуацій. [30, 274] Риси – це психологічні особливості, які перетворюють множину стимулів і обумовлюють множину еквівалентних відповідних реакцій. Риса є нейропсихічною структурою, яка робить стимул та реакцію еквівалентними.

Олпорт особливо наголошував на різниці між загальними рисами та індивідуальними.

Загальні риси (або ті, які вимірюються, або узаконені) притаманні певній кількості людей у межах певної культури. Людей можна порівнювати за цими рисами, вказуючи, у кого ці риси більш виражені, у кого – менш.

Індивідуальні риси (або морфологічні) не припускають порівняння з іншими людьми, вони унікальні у кожної конкретної людини і найбільш точно виражають її особистісну структуру. Пізніше Олпорт став називати індивідуальні риси індивідуальними диспозиціями.

Він виділяв кардинальні диспозиції, центральні та вторинні.

Кардинальна диспозиція мають виключний вплив на всю поведінку людини і всі його вчинки можна звести до її впливу. Не у кожної людини є така диспозиція, а якщо є, то практично завжди лише одна.

Центральні – стійкі яскраві характеристики, які мають значний вплив. За Олпортом, таких рис у особистості є від 5 до 10, що приблизно відповідає висновкам Кеттелла та Нормана з колегами.

Вторинні – не дуже яскраві, не дуже значні риси.

Подібна ієрархізація рис особистості, але стосовно загальних рис, характерна для Айзенка.

Сам Олпорт більше уваги приділяв саме індивідуальним диспозиціям, використовуючи ідеографічні методи дослідження. Саме тому він не сформулював системи рис особистості.

Це зробили інші дослідники, такі, як Кеттелл та Айзенк, які звертали основну свою увагу на загальні риси.

1.2.3. Факторна теорія рис особистості Р.Б. Кеттелла

Кеттелл визначає особистість як «те, що дозволяє передбачити, що зробить людина в даній ситуації» [27, 245], а мета психологічного дослідження особистості – «встановити закони, за якими люди поведуться у всіх видах соціальних ситуацій і загальних ситуацій середовища... Особистість... пов'язана зі всією поведінкою індивіда, як зовнішньою, так і внутрішньою». [27, 245]

Теорія особистості Раймонда Б. Кеттелла базується на факторному аналізі – одному із най більш потужних методів математичної статистики. Кеттелл використовує терміни «властивість особистості», «риса особистості» та «особистісний фактор» як синоніми.

За Кеттеллом, властивості особистості – це «те, що дозволяє передбачити дії людини в даній ситуації» [27, 246]. Він розділяв риси на поверхневі (сукупність поведінкових характеристик, які не мають єдиного підґрунтя та часової стабільності) та вихідні, або основні, які визначають форми поведінки людини протягом довгого часу і складають структуру особистості. Кеттелл вважав важливими лише основні риси.

Риси поділяються на темпераментні, тобто вроджені стабільні риси, динамічні риси, які відображають мотиваційні елементи поведінки, та риси-здібності, які визначають уміння та ефективність.

На базі своєї дослідницької роботи Кеттелл дійшов висновку, що структуру особистості людини утворюють 16 основних факторів*, при цьому фактор В (Інтелект) є рисою-здібністю, а не темпераментною рисою. Ці фактори є факторами першого порядку.

Список рис за Р.Б. Кеттеллом наведений у табл. 1.1.**

Таблиця 1.1

Особистісні фактори за Кеттеллом

Фактор	Позитивний полюс	Негативний полюс
А	Сизотимія (Відчуженість): скритний, тримається відособлено, не цікавиться справами інших	Аффектотимія (Чуйність): добросердечний, відкритий, безтурботний, бере участь в турботах інших людей
В	Низький інтелект: низькі розумові здібності, розумова лінь, дурний	Високий інтелект: високі розумові здібності, кмітливий, наполегливий
С	Слабке «Я»: емоційний, легко турбується, мінлива поведінка	Сильне «Я»: емоційно стабільний, реалістичний, спокійний
Д	Флегматичний темперамент: поводить стримано, ретельно обдумує свої дії, малоактивний, невороткий	Збудливість: збудливий, нетерплячий, вимогливий, гіперактивний, нестриманий
Е	Конформність: слухняний, боязкий, дозволяє іншим керувати собою, покірний обставинам, легко пристосовується	Домінантність: наполегливий, агресивний, упертий, схильний до суперництва
Ф	Десургенсія (Розсудливість): розсудливий, мовчазний, серйозний	Сургенсія (Безтурботність): ентузіаст, неухажливий, безтурботний
Г	Слабкість «Зверх-Я»: нехтує правилами і моральними стандартами суспільства, потурає своїм бажанням	Сила «Зверх-Я»: сумлінний, наполегливий, високоморальний, розсудливий
Н	Тректіа (Боязкість): соромливий, боязкий, стриманий, чутливий до погроз	Парміа (Сміливість): шукач пригод, «товстошкірий», сміливий в спілкуванні з людьми

* В дійсності Кеттелл виділив 35 первинних темпераментних рис – 23 нормальні та 12 патологічні. Але докладно досліджені саме ті 16, які діагностуються тестом 16PF.

** У різних джерелах назви Кеттеллівських факторів дещо відрізняються. У даній роботі використовуються назви за [3].

I	Хартія (Жорсткість): реаліст, не піддається ілюзіям	Премсія (М'якість): мрійливий, чутливий, залежний, обережний
J	Цепія (Цікавість до участі у спільних справах): життєрадісний, полюбає бути в суспільстві	Коастенія (Обережний індивідуалізм): обережний реаліст, рефлексивний, внутрішньо стриманий
L	Алаксія (Довірливість): довірливий, приймає мир таким, як він є	Претензія (Підозрілість): підозрілий, ревнивий, догматичний
M	Праксернія (Практичність): практичний, зайнятий «земними» проблемами	Аутія (Мрійливість): мрійливий, богемний, розсіяний
N	Природність: прямий, відкритий, прості смаки	Штучність: проникливий, вишуканий, ввічливий, уміє поводитися
O	Гіпертимія: самовпевнений, безтурботний, задоволений собою	Гіпотимія: боязливий, невпевнений, стурбований, схильний звинувачувати себе
Q ₁	Консерватизм: не любить змін, поважає традиційні цінності	Радикалізм: любить експериментувати, вільнодумний, нічого не приймає на віру
Q ₂	Залежність від групи: компанійський, прислухається до думки оточуючих	Самодостатність: самодостатній, винахідливий, віддає перевагу власним рішенням
Q ₃	Імпульсивність: низький самоконтроль, розхитаний, керується своїми бажаннями	Контроль бажань: контролює свою поведінку, має силу воля, педантичний, дисциплінований, стежить за своїм іміджем
Q ₄	Нефрустрованність: ненапружений, спокійний, нефрустрованність	Фрустрованність: напружений, фрустрований, збудливий, не може сидіти спокійно, дратівливий

Необхідно сказати, що Кеттелл використовував для назв факторів штучні терміни, так, як, наприклад «Тректіа-Парміа». В таких випадках у дужках наведені більш «побутові» назви факторів*.

Вплив кожного фактору на поведінку людини неоднаковий. Кеттелл розташував фактори у порядку зменшення цього впливу. Так, фактор А (Відчуженість-Чуйність) має найбільший вплив і проявляється у найбільшій кількості ситуацій, фактор В (Інтелект) – дещо менший, фактор С (Слабке Я-Сильне Я) – ще менший і так далі*.

* За [30, 309] (всі фактори, крім D та J) та [22, 246-270] (фактори D та J)

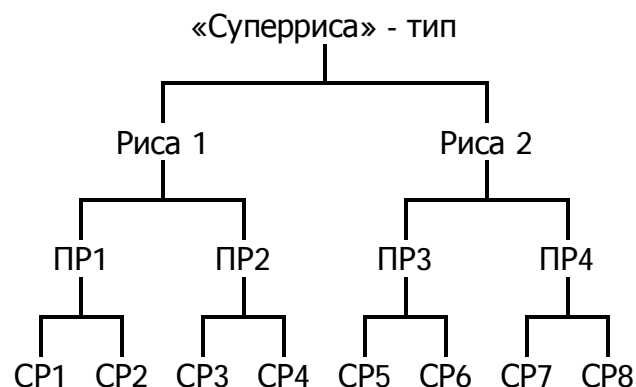
* Тому використання опитувальника Кеттелла, у варіанті, запропонованому Немовим [14] без фактору В, з нашої точки зору, є невалідним.

Кеттелл шляхом факторизації факторів першого порядку виділив також фактори другого порядку (від 4 до 8 в різних джерелах). Але щодо підліткового віку фактори другого порядку не розраховуються.

1.2.4. Факторна теорія особистості Г.Ю. Айзенка

Теорія Ганса Юргена Айзенка також базується на результатах факторного аналізу. Але його підхід відрізняється від підходу Кеттелла. Айзенк спочатку формулює гіпотезу, а вже потім шукає підтвердження шляхом застосування статистичних процедур.

За Айзенком, елементи особистості розташовані ієрархічно. Він виділив 3 «суперриса» – типи: Екстраверсію (Е), Нейротизм (N) та Психотизм (Р), які побудовані з декількох рис, які, в свою чергу, складаються з численних звичних реакцій, а ті – із специфічних реакцій (див. мал. 1.1).

Малюнок 1.1 Структура особистості за Айзенком (гіпотетична риса)

Примітка: ЗР – Звична реакція, СР – Специфічна реакція

Необхідно відмітити, що, хоча Айзенк називає Екстраверсію, Нейротизм та Психотизм «типами», справа йде про неперервний континуум біполярної якості (протилежні полюси – відповідно Інтроверсія, Емоційна стабільність, Сила Суперего), тобто «тип» за Айзенком має яскраво виражені якості риси.

У більшості випадків послідовники Айзенка особистість розглядають як поєднання 2 параметрів – Екстраверсії та Нейротизму. Психотизм, який

Айзенк виявив пізніше, відображає схильність до психопатій і є досить спірним.

Характеристика особистості за двома параметрами Айзенка наведена у таблиці 1.2.

Таблиця 1.2

Характеристика типів особистості за Айзенком

		Нейротизм	
		Емоційно стабільний	Нейротичний
Екстраверсія	Інтроверт	Спокійний, врівноважений, надійний, контрольований, миролюбний, уважний, дбайливий, пасивний	Легко піддається змінам настрою, тривожний, ригідний, розсудливий, песимістичний, замкнений, некоммукабельний, тихий
	Екстраверт	Лідер, безтурботний, веселий, поступливий, чуйний, балакучий, дружлюбний, комуникабельний	Ранимий, неспокійний, агресивний, збудливий, непостійний, імпульсивний, оптимістичний, активний

На практиці часто 4 категорії людей за Айзенком співвідносять із 4 типами темпераменту за Павловим. Але, хоча Екстраверсія та Нейротизм мають певні нейрофізіологічні кореляти, все ж таки теорія Айзенка не є теорією темпераменту!

Екстраверсія та Нейротизм відповідають факторам 2-го порядку QI (Екстраверсія) та QII (Тривожність) за Кеттеллом.

1.3. Вікові особливості структури рис особистості підлітка

Особистість людини формується не одразу. Питання, чи є особистістю новонароджений дискусійне, але жоден з вчених не стане заперечувати, що особистість дитини відрізняється від особистості дорослого.

Спеціалісти з вікової психології стверджують, що особистість народжується двічі – у 3 роки (криза трирічного) та у підлітковому віці (криза

підліткового віку). Але зміни у особистості, хоча й не такі радикальні, відбуваються і поза цими віковими кризами.

Одна з ключових проблем у питанні вікових особливостей структури рис особистості є проблема стійкості рис, але нашої роботи ця проблема не стосується.

У нашій роботі важливо розглянути питання відповідності рис дорослої людини та підлітка. Адже теорії розроблялись для дорослої людини, дослідження в основному проводилися на виборці дорослих. Але Кеттелл і Айзенк пізніше пристосували свої теорії і до підліткового віку.

За Кеттеллом, існує різниця у структурі рис особистості підлітка та дорослої людини. Факторний аналіз підліткової вибірки виявив, що структура особистості підлітка 13-15 років описується не шістнадцятьма, а чотирнадцятьма факторами.

При цьому 2 фактори виявлені лише у підлітковій виборці. Це фактори D (Флегматичний темперамент-Збудливість) (виявлений також у дітей 8-12 років) та J (Цепія-Коастенія).

Водночас фактори Q_1 (Консерватизм-Радикалізм), L (Алаксія-Претензія), M (Праксернія-Аутія), N (Природність-Штучність) наявні лише у дорослих (з 16 років).

Скоріш за все, цей факт пояснюється тим, що деякі риси особистості з віком втрачають свою «силу», тобто їх вплив на поведінку мінімізується. І навпаки, інші риси з'являються лише у дорослому віці.

Крім того, для підлітків не розраховуються фактори другого порядку.

Айзенківські типи Екстраверсія та Нейротизм характерні як для дорослих, так і для підлітків з 12 років. А ось Психотизм для підліткової вибірки не обраховується. Скоріш за все, це пов'язано із тим, що певна «психопатизація» є нормальною віковою особливістю підліткового віку.

Цікавим також є питання гендерних відмінностей у структурі особистості, але дана робота присвячена лише дівчатам-підліткам, тому конкретно для цієї роботи таке питання є неважливим.

Розділ II. Психологічні особливості підлітків із неповних сімей

2.1. Неповна сім'я як особливий тип сім'ї

Філософський словник визначає сім'ю як «осередок (мала соціальна група) суспільства, найважливіша форма організації особистого побуту, заснована на подружньому союзі і споріднених зв'язках, тобто відносинах між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми, братами і сестрами, і іншими родичами, що живуть разом і ведуть загальне господарство» [26, Ст. «Сім'я»].

За визначним радянським демографом А.Г. Харчевим, «сім'я є конкретно історичною системою взаємовідносин між подружжям, між батьками та дітьми, які пов'язані шлюбними та родинними відносинами, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю; її соціальна необхідність обумовлена потребою суспільства в фізичному і духовному відтворенні населення» [24, 39].

Сім'я як соціальний інститут пройшла значний шлях розвитку від проміскуїтету (невпорядкованих статевих відносин) та групової сім'ї до сучасної нуклеарної сім'ї. Нуклеарна сім'я, тобто така, яка складається з подружжя та їх дітей* (наявність дітей необов'язкова) в наш час є «нормальною». Таких сімей в Україні більшість (65% за результатами перепису населення 2001 року) [24, 41].

Одним із різновидів нуклеарної сім'ї є сім'я неповна.

* В подальшому термін «дитина» використовуватиметься практично як синонім «підлітка», адже фраза «батько та його підліток» є незграбною, а крім того підліток (та й доросла людина) для батьків є дитиною.

Закон України «Про охорону дитинства» [5, 142] визначає, що «неповна сім'я – сім'я, що складається з матері або батька і дитини (дітей)».

Неповна сім'я утворюється в результаті смерті одного з батьків, позбавлення одного з батьків батьківських прав, розлучення батьків, народження дитини поза шлюбом, усиновлення дитини однією особою.

За даними перепису населення України 2001 р. 27,5% сімей, де є діти, – неповні. У 25,4% вихователем є мати, у 2,1% – батько. [24, 41]

Є значна різниця між законодавчим визначенням та психологічною сутністю неповної сім'ї. З точки зору закону сім'я, де батьки мешкають разом та мають спільних дітей, але не оформлюють шлюб офіційно вважається неповною. Але з психологічної точки зору ця сім'я повна. (У сім'ї, де стосунки не оформлені офіційно, можуть бути свої психологічні особливості, розгляд яких не є предметом даної роботи).

Також за законом неповною є сім'я, де шлюб не оформлений офіційно і у одної зі сторін є діти, але і цю сім'ю можна умовно вважати «психологічно повною».

Навпаки, сім'я, де батьки мешкають окремо, але формально знаходяться у шлюбі, є психологічно неповною, хоча за законом вона повна. Причому така сім'я може бути двох різновидів: сім'я, де батьки фактично розлучені та сім'я, де батьки мешкають окремо з інших причин (найчастіше це сім'ї трудових мігрантів).

З психологічної точки зору ще існує так звана «функціонально неповна сім'я», де один наявний обидва батьки, але один з них не може виконувати свої батьківські функції (наприклад, через професійну зайнятість, хворобу тощо). Але функціонально неповні сім'ї виходять поза рамки даної роботи. Ми розглядаємо сім'ї, де один з батьків фізично відсутній у оточенні дитини.

Для цілей нашої роботи (і лише для таких цілей!) ми прийmemo наступне визначення.

Неповна сім'я – це сім'я, яка: 1) складається із одного з батьків та дітей; 2) інший з батьків з ними не мешкає і участі у вихованні дітей не бере; 3) у наявного з батьків немає співмешканця.

Неповна (у сенсі наведеного вище визначення) має певні психологічні особливості, пов'язані із зміненою структурою сімейних стосунків. Логічно припустити, що діти, які виховуються у неповній сім'ї, мають певні психологічні відмінності від дітей, які виховуються у повній сім'ї. Саме таким відмінностям (точніше, їх невеликій частині) присвячена дана робота.

Також логічно припустити, що різні різновиди неповних сімей також психологічно відрізняються, і відрізняються діти, що виховуються у таких сім'ях. Дана робота присвячена відмінностям між підлітками, яких виховує лише мати та підлітками, яких виховує лише батько і ігнорує інші відмінності.

2.2. Особистість підлітка із неповної сім'ї та її гендерні особливості

Особистість формується і розвивається у соціальному середовищі. Хоч би як окремі риси або типи не були генетично обумовленими, їх конкретний зміст та прояв завжди залежить від соціальної ситуації. Можна стверджувати, що особистість – значною мірою результат соціалізації. Соціалізація відбувається через певні суспільні інститути, першим і, мабуть, головним з яких є сім'я.

Перша стадія первинної соціалізації [16, 93] – від народження до початку навчання практично повністю відбувається у сім'ї, друга стадія – від початку навчання до вибору професії – також значною мірою проходить у сім'ї.

Тому і структура особистості частково відображає структуру сімейних стосунків. А неповна сім'я практично завжди характеризується порушенням цієї структури.

Слід зауважити, що більшість досліджень проведена у сім'ях, де відсутній батько. Досліджень сімей, де відсутня мати, дуже мало. Це передусім пов'язано із тим, що неповних сімей де вихователь – батько, дуже мало (у 12 разів менше, ніж тих, де вихователь – мати).

Англійський дитячий психіатр М. Раттер виділяє чотири моменти, пов'язані із наявністю лише одного з батьків:

1. Особливе становище батька, який залишився і якому не вистачає моральної, соціальної та матеріальної підтримки.
2. Дитина піддається соціальній дискримінації, пов'язаній з відсутністю батька чи матері.
3. Дитина позбавлена можливості спостерігати близькі та гармонічні відносини між двома дорослими людьми.
4. Якщо залишається батько протилежної статі, у дитини відсутня можливість статевої (гендерної) ідентифікації. [21, 206]

Останній пункт дуже важливий саме в контексті даної роботи. Вважалося, що хлопчики, які вирости без батьків, будуть більш фемінними і у них будуть відсутні деякі маскулінні риси. І навпаки – дівчата, які вирости без матері, будуть більш маскулінними і у них будуть відсутні деякі фемінні риси. Але дослідження показали, що це не відповідає дійсності. Хлопчики, яких виховали лише матері, не менш мужні, ніж інші, а дівчата, яких виховали лише батьки, не менш жіночі. [21, 206] А ось О.І. Захаров називає

відсутність впливу батька найсуттєвішим фактором у розвитку статево нетипової поведінки хлопчиків. [9, 29] Щодо дівчат, Захаров подібних даних не наводить.

У батьківських неповних сім'ях до перерахованих вище проблем додається відсутність материнської ласки, без якої виховання дітей теж не може бути повноцінним [4, 22].

Дослідження показують, що підлітки, які вирости без одного з батьків, мають нижчий рівень домагань та самоповаги [15 та 25], низьку самооцінку [9], вищий рівень тривоги, частіше схильні до невротичних розладів [9], більш імпульсивні, мають більше проблем у встановленні контактів із ровесниками, гірше навчаються. При чому ці особливості яскравіше виражені у хлопчиків.

Існує кореляція між втратою батьків та психічними порушеннями у дітей. При цьому кореляція вища для дітей, що втратили батька через розлучення, ніж для дітей, що стали сиротами. [21, 198] Взагалі, утворення неповної сім'ї в результаті смерті одного з батьків більш сприятлива для дитини, ніж розлучення та позашлюбне народження. [21 та 2]. Це пов'язано, ймовірно, із тим, що при розлученні наявний вкрай несприятливий для дитини період поганих стосунків між батьками. Для позашлюбного народження причини такої ситуації не з'ясовані.*

Така ж картина спостерігається при аналізі кореляції між втратою батька і асоціальною поведінкою. [21, 201]

О.В. Суворова Д.М. Тамонова на виборці молодших школярів виявили, що у дітей з неповних сімей самооцінка знижується із віком, між тим, як у

* Нагадуємо, що справа не йде про народження при фактичному співмешканні.

ровесників із повних сімей залишається стабільною. При цьому у хлопчиків з неповних сімей самооцінка нижча, ніж у дівчат [25].

Хлопчики з неповних сімей прагнуть мати самостійну роботу, не пов'язану з регламентом і не підзвітну кому-небудь. Прагнення до самостійності свідчить про вищу соціальну зрілість цих дітей, про їх більш ранню особистісну ідентифікацію. [15]

Емоційний стан хлопчиків в неповній сім'ї гірший, ніж дівчаток. Хлопчики в неповній сім'ї частіше переживають почуття самотності і труднощів у спілкуванні, чим дівчатка або діти з повних сімей [15]. Але це стосується підлітків із сімей без батька. Ситуація у сім'ях без матері невідома.

За даними О.В. Запорожця, у хлопчиків неповна сім'я чинить найбільший вплив на структуру рис особистості по Кеттелу в молодшому шкільному віці, до старшого шкільного віку цей вплив поступово знижується.

У дівчат найбільший вплив на структуру Кеттелівських рис неповна сім'я чинить саме у середньому шкільному (підлітковому) віці. [8, 48]

Більшість даних говорить про те, що у неповних сім'ях, де вихователь – мати, хлопчики знаходяться у більш несприятливих умовах, ніж дівчата. Про сім'ї, де вихователь – батько, подібних даних немає.

Розділ III. Дослідження рис особистості дівчаток-підлітків

3.1. Підходи до діагностики рис особистості

Перше, що необхідно зробити, перш ніж розглядати конкретні методики діагностики – це розділити методи вивчення особистості на 2 великі групи: науково-дослідницькі та діагностичні. Хоча між цими групами методів немає різкої межі (ряд методів використовують із дослідницькою, і з діагностичною метою), тим не менш ці групи методів треба розрізняти.

Мета науково-дослідницьких методів – виявлення чогось нового, невідомого науці, а діагностичних – виявлення у об'єкті дослідження вже відомі властивості або якості і співвіднести їх з нормами.

У цій роботі використовувалися лише діагностичні методи.

За Олпортом, існує 2 підходи до діагностики особистості: номотетичний та ідеографічний:

Номотетичний (універсальний) – вивчення з точки зору загальних принципів, універсальних змінних для встановлення загальних законів функціонування людини. Це вивчення великого числа суб'єктів.

Ідеографічний (індивідуальний) – вивчення з точки зору унікальності особистості, використання методів і змінних, відповідних цій унікальності. Це вивчення окремої конкретної особистості.

Обидва підходи мають свою силу і свою слабкість. Використання того чи іншого підходу залежить в першу чергу від завдань дослідження. У нашому випадку буде використаний номотетичний підхід тому що метою даної роботи є виявлення загальної картини структури рис особистості великої групи людей.

З цієї ж причини із 3 діагностичних методів, за Х'єлом і Зіглером [30], які використовуються у персонології (інтерв'ю, самозвіт, проєктивні тести), нами був обраний саме метод тестування.

3.2. Методики дослідження рис особистості

3.2.1. Загальний огляд методик дослідження рис особистості

Через те, що особистість є однією із базових категорій психології, діагностика рис особистості є одним із найбільш потужних напрямків психодіагностики. Існує декілька сотень багатофакторних тестів, які оцінюють особистість в цілому. Кількість методик, які діагностують окремі риси особистості неможливо підрахувати навіть приблизно.

Корифеї психодіагностики А. Анастезі та С. Урбіна (США) [1, 381] виділяють 4 типи опитувальників особистості залежно від того, що покладено в їх основу:

1. Релевантність змісту (наприклад, Контрольний перелік симптомів-90 (вітчизняна адаптація відсутня).
2. Прив'язка до емпіричного критерію (наприклад, Міннесотський багатофазний особистісний опитувальник MMPI).
3. Результати факторного аналізу (наприклад, 16PF, опитувальники «Велика п'ятірка»).
4. Теорія особистості (наприклад, Список особистісних переваг Едвардса (вітчизняна адаптація відсутня).

Ми будемо розглядати тести, які спираються на теорію особистості. Водночас відмітимо, що зроблені за результатами факторного аналізу тести 16PF, «Велика п'ятірка» та тести Айзенка спираються на відповідні теорії

особистості, а точніше – вони розроблялися одночасно із розробкою відповідної теорії.

Із всього різноманіття тестів особистості нами обрано 2 конкретні методики: опитувальник Ганса Юргена Айзенка JEPІ, опитувальник Реймонда Б. Кеттелла 16PF. Саме ці методики були обрані за такими параметрами:

1. Наявність теоретичної бази – теорії особистості.
2. Наявність вітчизняної адаптації.
3. Можливість застосування до підлітків.
4. Можливість групового використання.

3.2.2. Опитувальник Г.Ю. Айзенка JEPІ

Опитувальники Г.Ю. Айзенка – найбільш популярні в Україні особистісні опитувальники.

Перший з них – «Моудслейський медичний опитувальник» (Maudsley Medical Questionnaire, MMQ), опублікований у 1947 р. У 1956 р. з'явилися «Моудслейський особистісний опитувальник» (Maudsley Personality Inventory, MPI), у 1969 р. (спільно із С. Айзенк) – «Особистісна анкета Айзенка» (Eysenck Personality Questionnaire, EPQ).

Але найбільш вживаним в Україні є «Особистісний опитувальник Айзенка» (Eysenck Personality Inventory, EPI), опублікований у 1963 р. Існує 2 еквівалентні форми опитувальника (А та В), які складаються з 57 питань. Підлітковий варіант носить назву JEPІ (Junior Eysenck Personality Inventory) і складається з 60 питань: по 24 питання у основних шкалах та 12 – у шкалі неправди. На кожне питання необхідно дати відповідь «Так» або «Ні».

Існує декілька вітчизняних адаптації тестів EPI та JEPІ: НДІ ім. Бехтерева – 1970-1974 рр., І.М. Гил'яшева, О. Г. Шмельов та В. І. Похилько –

початок 1980-х рр., Т.В. Матоліна – початок 1990-х рр., В.М. Русалов – 1992 р.

За результатами опитувальника для досліджуваного знаходиться точка у колі Айзенка або тип за Матоліною.

В Україні тести Айзенка часто використовують для діагностики типу темпераменту, але цей тест в принципі не призначений для цього.

3.2.3. Опитувальник Р.Б. Кеттелла 16PF

Багатофакторний особистісний опитувальник 16PF (Sixteen Personality Factors Questionnaire) вперше був опублікований Р.Б. Кеттеллом в 1949 р. У подальшому різні варіанти опитувальника неодноразово перевидавалися. Остання, п'ята редакція опитувальника Р.Б. Кеттелла вийшла в 1993 р.

Найбільшу популярність і практичне застосування в Україні отримали дві основні модифікації – стандартизована форма опитувальника з 187 питань (форма А) і форма опитувальника з 105 питань (форма С) у редакції 1970 р. Форма А адаптована під керівництвом А.А. Бодальова на початку 1980-х рр., форма С – кафедрою соціальної психології психологічного факультету СПбДУ з 1972 по 1985 рр.

Обидві модифікації опитувальника 16PF призначено для обстеження дорослих осіб з освітою не нижче 8-9 класів. Опитувальники дозволяють отримати оцінку по 15 особистісним рисам і інтелекту (тобто по 16 чинникам). Повні форми опитувальника також дозволяють діагностувати 4 вторинні фактори. Кожен з 16 первинних факторів має подвійну (біполярну) назву, що характеризує протилежні полюси риси.

Існують також чотирнадцятифакторний варіант High School Personality Questionnaire (HSPQ) для підлітків 13-15 років та дванадцятифакторний

опитувальник Children Personality Questionnaire (CPQ) для дітей 8-12 років. Ці варіанти адаптовані Е.М. Александровською та І.М. Гіл'яшевою.

Тести Кеттелла є одними з найбільш популярних психодіагностичних методик.

Призначений для підлітків 13-15 років опитувальник HSPQ містить 142 питання (1 і 142 – контрольні і не входять у жодну шкалу) і призначений для діагностики 14 первинних факторів. Кожне питання має 3 варіанти відповіді.

Підлітковий варіант тесту містить фактори D і J, яких немає у дорослому варіанті і не містить факторів L, M, N та Q₁.

За результатами діагностики будується профіль особистості.

3.3. Опис організації дослідження особистісних рис дівчаток-підлітків та його результати

Порівняльне дослідження рис особистості підлітків-дівчаток з неповних сімей (вихователь-батько та вихователь-мати) проводилося наступним чином:

1. Створення вибірки.
2. Тестування рис особистості за допомогою тестів Айзенка JEPІ та Кеттелла HSPQ.
3. Порівняння середнього рівня екстраверсії та нейротизму (за Айзенком) у групі, яку виховує мати та у групі, яку виховує батько.
4. Порівняння усередненого профілю особистості (за Кеттеллом) у групі, яку виховує мати та у групі, яку виховує батько.

Вибірка складалася з 24 дівчаток-підлітків у віці 13-15 років, розподілених у 2 групи. Перша група («Група М») складалась з 12 досліджуваних, які виховуються лише матір'ю, друга («Група Б») – з 12 досліджуваних, які виховуються лише батьком. Відносно малий обсяг вибірки пов'язаний із тим, що дівчат-підлітків, яких виховує лише батько,

дуже мало. Вибірка дівчат-підлітків, яких виховує лише мати була підібрана так, щоб за віком та різновидом неповної сім'ї повністю відповідати виборці дівчат-підлітків, яких виховує лише батько. Через це у виборці немає жодної дитини, народженої поза шлюбом. Характеристика вибірки наведена у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Характеристика вибірки

Різновид сім'ї	Кількість досліджуваних (відсоток) у кожній групі
Розлучення	2 (16,7%)
Розпад	7 (58,3%)
Позашлюбне народження	0
Смерть батька	3 (25%)
Всього	12 (100%)
Вік	
13 років	1 (8,3%)
14 років	6 (50%)
15 років	5 (41,7%)
Всього	12 (100%)

Діагностика проводилась у 2-х потоках. Перший – 2 дівчат з групи М та 5 дівчат з групи Б, другий – 10 дівчат з групи М та 7 дівчат з групи Б. У одну сесію проводився один тест.

За результатами діагностики на запит досліджуваних проводилася індивідуальна консультація.

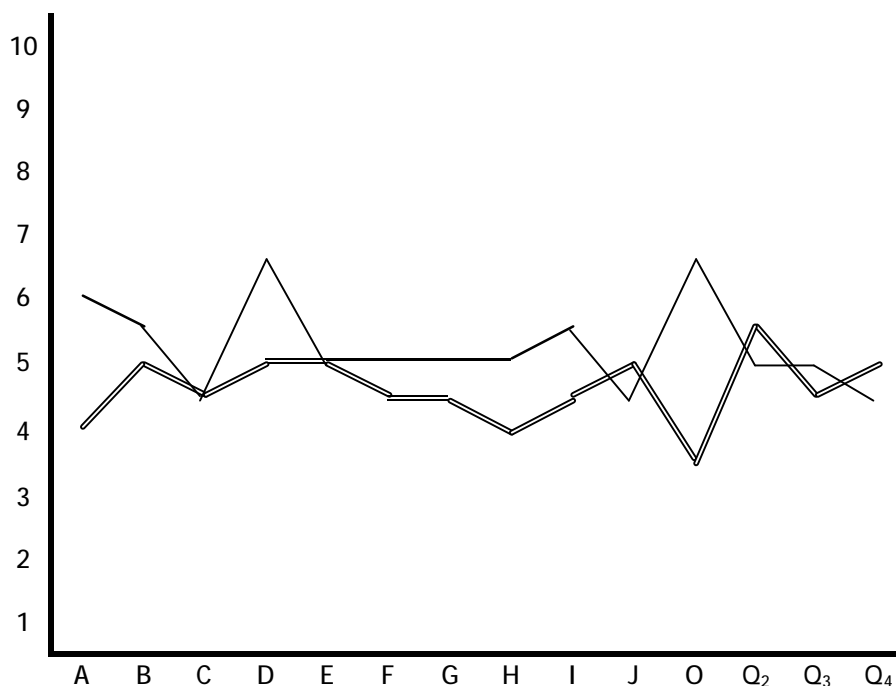
Середні результати за тестом JEPІ наведені у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2.

Середні результати діагностики за тестом ЈЕРІ

Тип особистості	Група М	Група Б
Екстраверсія	17,083	16,917
Нейротизм	13,667	16,417

У середнені профілі за тестом HSPQ наведені на малюнку 3.1.

Малюнок 3.1. У середнені профілі за тестом HSPQ

Примітки: 1. Стени округлені до 0,5.

2. Проста лінія – група Б, подвійна лінія – група М.

3.4. Аналіз результатів порівняння особистісних рис дівчаток підлітків із неповних сімей (вихователь-мати та вихователь-батько).

Результати діагностики були піддані статистичній обробці.

Значимість різниці між середніми показниками Екстраверсії та Нейротизму у групах М та Б визначалася за t-критерієм Стюдента [14, 568].

Для Екстраверсії показник t-критерію Стюдента склав 0,12, що вказує на відсутність статистично значимої різниці між екстраверсією дівчаток-підлітків, яких виховує лише мати та дівчаток-підлітків, яких виховує лише батько.

Для Нейротизму показник t-критерію Стюдента склав 1,81. Це вказує на існування різниці між Нейротизмом екстраверсією дівчаток-підлітків, яких виховує лише мати та дівчаток-підлітків, яких виховує лише батько на рівні достовірності $p=0,10$ [11, 452]. Такий рівень достовірності не є достатнім для того, щоб робити впевнені висновки, але вказує на сильну тенденцію.

Таким чином, можна зробити обґрунтоване припущення, що дівчата, яких виховує лише батько, більш емоційно нестабільні, ніж їхні ровесниці, яких виховують лише матері. Це відповідає дослідженням хлопчиків, які виховуються лише матерями. Ймовірно, те, що підліток виховується батьком протилежної статі, призводить до підвищення ризику емоційних розладів. Можна припустити, що це пов'язано із відсутністю моделі для статевої поведінки, яка (поведінка) у підлітковому віці стає особливо усвідомленою і суб'єктивно важливою.

Аналіз усереднених профілів груп показують, що дівчата-підлітки, яких виховує лише мати, більш чуйні (фактор А), гіпотемічні (фактор О) та збудиві (фактор D). Дівчата-підлітки, яких виховує лише батько, навпаки, більш відчужені (фактор А), гіпертимні (фактор О), флегматичні (фактор D)*.

* Порівняно із досліджуваними з іншої групи. Взагалі-то профілі обох груп повністю знаходяться в межах середніх показників

Такі результати дещо суперечливі.

Дівчатка-підлітки, яких виховує лише мати, більш активні, відкриті, проявляють емоції. Дівчатка-підлітки, яких виховує лише батько, навпаки – стримані, замкнені, пасивні.

Протиріччя у факторі О. Можливо, більш висока гіпертимність дівчаток-підлітків, яких виховує лише батько, є проявом психологічного захисту, бажання показати себе як більш сміливу, відкриту, приємну у спілкуванні особистість. А відносна гіпотимія дівчаток-підлітків, яких виховує лише мати, може відображати стурбованість, пов'язану з відсутністю моделі для спостереження чоловічої поведінки і, як наслідок, невпевненість у спілкуванні із хлопчиками.

Висновки

На основі проведеної роботи можна зробити наступні висновки:

1. Завдання, які стояли перед автором даної роботи в цілому виконані: проаналізована доступна література, дібрані психодіагностичні методики, проведене дослідження і перевірена гіпотеза, яка була поставлена.

2. Необхідно проводити додаткові дослідження даної проблеми, бо аналіз літератури виявив, що досліджень зв'язку особистості підлітків із тим, хто їх виховує у неповній сім'ї – батько чи мати – практично немає.

3. Гіпотеза про те, що існує різниця у структурі рис особистості дівчаток-підлітків залежно від того, хто є їх вихователем – мати чи батько – підтвердилася. Вдалося виявити різницю у рівні Нейротизму (за Айзенком) та у проявах Відчуженості-Чуйності, Флегматичності темпераменту-Збудженості та Гіпертимності-Гіпотимності (за Кеттеллом). Хоча ця різниця проявляється лише на рівні тенденції, все ж ці дані є досить важливими і можуть бути базою для більш глибоких досліджень.

Список використаних джерел

1. Анастаси А., Урбина С. Психологическое тестирование. – СПб.: Питер, 2005. – 688 с.
2. Арнаутова Е.П. Воспитание ребенка в неполной семье // Родители и дети, вып. 2. – С. 23-24.
3. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психодиагностике. – К: Наукова Думка, 1989. – 345 с.
4. Венгер А.Л. Психологические рисуночные тесты. – М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 160 с.
5. Відомості Верховної Ради, 2001, № 30.
6. Головин С.Ю. Словарь практического психолога. – Мн.: Поппури, 2004. – 434 с.
7. Загальна психологія. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. – К.: Либідь, 2005. – 464 с.
8. Запорожец А.В. Принцип развития в психологии. М., 1978. – 230 с.
9. Захаров А.И. Неврозы у детей. – СПб.: Дельта, 1996. – 480 с.
10. Мадди С. Теории личности: сравнительный анализ. – СПб.: Речь, 2002. – 346 с.
11. Мартин Д. Психологические эксперименты. Секреты механизмов психики. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2004. – 480 с.
12. Мещеряков Б.Г., Зинченко В.П. Большой психологический словарь. М., 2002. – 457 с.
13. Немов Р.С. Психология: В 3 кн. Кн. 1: Общие основы психологии. – М.: ВЛАДОС, 2000. – 688 с.

14. Немов Р.С. Психология: В 3 кн. Кн.3: Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики. – М.: ВАЛДОС, 2000. – 640 с.
15. Оконешникова С.Д. Проблема социализации личности в неполной семье. // Ломоносовские чтения 2003 г. Студенты Т.2 Социология семьи.
16. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія. К.: Академвидав, 2005. – 448 с.
17. Практикум по основам психологии / Сост. В.А. Мельников. – Симферополь: СОНАТ, 1997. – 254 с.
18. Практическая психология в тестах, или Как научиться понимать себя и других. – М.: АСТ-ПРЕСС, 1999. – 367 с.
19. Психологическая диагностика. // Под ред. М. К. Акимовой. – М., 2006. – 198 с.
20. Психологические теории и концепции личности. Краткий справочник. // В кн.: Горностай П., Титаренко Т. (ред.). Психология личности: словарь-справочник. – К.: Рута, 2001. – 241 с.
21. Раттер М. Помощь трудным детям. – М.: Прогресс, 1987. – 424 с.
22. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога: Учебн. пос.: В 2 кн. – М.: ВЛАДОС, 1999. – Кн.1: Система работы с детьми разного возраста. – 384 с.
23. Семья. Социально-психологические и этические проблемы: Справочник. – К.: Политиздат У краины, 1989. – 255 с.
24. Слюсар Л.І. Інститут сім'ї у перехідному соціумі сучасної України. // Наукові праці ДонНТУ, серія Економічна, випуск 31-3, 2008.
25. Суворова О.В. Тамонова Д.М. Особенности я-концепции младших школьников из неполных семей // Тезисы второй всероссийской научной конференции "Психологические проблемы современной российской семьи"

- (25-27 октября 2005г.). В 3-х частях. – 2 часть / Под общей ред. В.К. Шабельникова и А.Г. Лидерса. – М., 2005. – 560 с.
26. Философский словарь. // Под ред. И.П.Фролова. – М., 1980. – 456 с.
27. Фрейджер Р., Фэйдимен Дж. Теории личности и личностный рост. – М., 1998. – 356 с.
28. Фридман Л.М., Волков К.Н. Психологическая наука – учителю. – М.: Просвещение, 1985. – 224 с.
29. Холл К., Гарднер Л. Теории личности. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 592 с.
30. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб.: Питер, 2000. – 608 с.
31. Шмелев Г. и коллектив. Основы психодиагностики. – М., Р/Д: Феникс, 1996. – 544 с.
32. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Семейная психотерапия. – Л.: Медицина, 1989. – 192 с.